

Siddhajyoti Interdisciplinary Journal (SIJ)

Vol. III, January, 2022

(A Peer Reviewed Open Access Research Journal)

ISSN: 2645-8381

Published by Research Management Cell, Siddhajyoti Education Campus Sindhuli

<https://www.nepjol.info/index.php/sij>

गुणस्तरीय शिक्षाका लागि पेसागत विकासको अपरिहार्यता

रमेश भट्टराई

Article History: Received: 30 June 2021; Reviewed: 30 November 2021; Accepted: 10 December 2021

लेखसार

शिक्षकको पेसागत विकासले विद्यार्थी सिकाइ र गुणस्तरीय शिक्षाको विकासमा प्रत्यक्ष भूमिका खेल्छ। शिक्षण पेसालाई सिकाइ सङ्गठनको आधारका रूपमा विकास गर्न पेसागत विकासले सहयोग गर्नुपर्छ। उल्लिखित सन्दर्भका आधारमा यस अध्ययनमा पूर्व सेवाकालीन, सेवाकालीन तालिम, शैक्षिक भ्रमण, शिक्षण सिकाइ प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रम, कार्यमूल्याङ्कन, प्रविधिमा पहुँचको विस्तार, नवीन विधि तथा प्रविधि उपयोगका तौरतरिका आदिको चर्चा गरिएको छ। अध्ययनले व्यक्तिगत अभ्यास र संस्थागत दायित्वलाई केन्द्रमा राखेर स्वाध्ययन, आत्ममूल्याङ्कन, खोजअन्वेषण, कार्यमूलक अनुसन्धान, प्राज्ञिक उन्नयनका सन्दर्भमा शिक्षकलाई सबल बनाउँदै लैजाने विषयवस्तुलाई समेटेको छ। यसका साथै बहुभाषिक मुलुकमा सबै भाषाभाषीको सम्मान गर्दै भाषिक न्यायलाई स्थापना गर्नुपर्ने सन्दर्भ, बालमनोविज्ञान र कक्षामा त्यसको असर लगायतका विषयलाई प्रस्तुत गरिएको छ। अध्ययनमा शिक्षकको पेसागत विकासले शिक्षाको गुणस्तरमा पार्ने प्रभावका बारेमा सैद्धान्तिक चर्चा भए पनि कार्यान्वयन र प्रबोधीकरणको तह कमजोर रहने गरेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ। गुणात्मक विश्लेषणमा आधारित यस अध्ययनमा मूलतः सरकारी निकायबाट प्रकाशित प्रतिवेदन, दस्तावेज लगायतका अन्य सामग्रीलाई मूल सन्दर्भका रूपमा लिइएको छ। पेसागत विकासका लागि नीतिगत पक्ष सबल रहे पनि प्रशासनिक तथा प्रभावकारी शैक्षिक व्यवस्थापन गरिनु अपरिहार्य रहने निष्कर्षका साथमा यो अध्ययन पूरा भएको छ।

मुख्य शब्दावली : आत्ममूल्याङ्कन, कार्यमूलक अनुसन्धान, प्रतिबिम्बात्मक अभ्यास, बहुभाषिक कक्षा, संज्ञानात्मक विकास, स्वनिर्देशित सिकाइ

परिचय

असल शिक्षकले कला र विज्ञानको उपयोगितालाई बोध गर्दछ। शिक्षालाई कार्यस्थलमा व्यावहारिकता प्रदान गर्ने कार्यमा शिक्षकको विशेष भूमिका रहन्छ। यसर्थ यो अध्ययन शिक्षा क्षेत्रमा आबद्ध तमाम शिक्षकको शैक्षिक गुणस्तर विकास र पेसागत विकासमा केन्द्रित छ। शिक्षकको मूल दायित्व नै गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्नु हो। शिक्षक सबल, सक्षम तथा ज्ञान र प्रविधिमा अद्यावधिक हुन पेसागत विकासको अपरिहार्यता रहन्छ। पेसागत विकासलाई नवीन तथ्यसँग अद्यावधिक बन्ने तथा

Copyright 2022 © Author(s) This open access article is distributed under a Creative Commons

Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Siddhajyoti Interdisciplinary Journal (Peer reviewed), Volume 3, January, 2022

मनोवैज्ञानिक पक्षको विकास गर्ने विभिन्न सहभागितामूलक विधिहरूलाई बुझ्नुपर्ने हुन्छ। शिक्षकलाई दिइने पृष्ठपोषण र अवसरले शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धिमा प्रभाव पारेको हुन्छ। यसभित्र उत्प्रेरणाप्रद तालिम, गोष्ठी, सेमिनार, शैक्षिक अनुसन्धान, भ्रमण आदिको विशेष भूमिका रहन्छ। अर्कोतिर विद्यार्थी शिक्षकको नेतृत्वमा हुन्छ। विद्यार्थी देशको भविष्य भएकाले सरकारले तिनका लागि लगानी गर्छ। त्यो लगानीबाट सकारात्मक प्रतिफल प्राप्त गराउने मूल जिम्मेवारी शिक्षकका काँधमा हुन्छ। यसर्थ सरकारले गरेको लगानीको प्रतिफल सन्तोषजनक हुनुपर्छ। शिक्षामा राजनीतिक हस्तक्षेप, भौतिक संरचनाको अस्तव्यस्तता, भौगोलिक विकटता, प्राज्ञिक परिवेशको अभाव आदिले गुणस्तरीय शिक्षामा बाधा उत्पन्न हुन्छ।

शिक्षकमा भएका क्षमतालाई पुनर्ताजगी गर्ने, नवीन ज्ञानको वारेमा जानकार तुल्याउने, आत्मअनुशासन कायम गर्नेजस्ता कार्यविधिद्वारा शिक्षकको पेसागत विकासलाई अघि बढाउन सकिन्छ। शिक्षकहरू जति सक्रिय हुन्छन् त्यति नै बढी उनीहरूमा दक्षता विकास हुन्छ (पौडेल, २०७४, पृ. ११)। ज्ञानको पुनर्ताजगी गर्दै शिक्षण पेसालाई मर्यादित र जिम्मेवार बनाइनुपर्छ। पूर्व सेवाकालीन, सेवाकालीन, दश महिने, दुई बर्से, तीन बर्से जस्ता पुनर्ताजगी तालिममा सबैजसो शिक्षक सामेल हुने वातावरण र नीति आवश्यक हुन्छ। सरोकार निकायको सक्रियतामा विकेन्द्रीकृत कार्यक्रम तर्जुमा गरी दुर्गम क्षेत्रले समेत त्यसको लाभ उठाउन सक्नुपर्छ। प्रशासनिक दायित्वबोध नभएसम्म शैक्षिक गुणस्तरमा विगतदेखिकै समस्याको प्रभाव हस्तान्तरण हुने भय रहिरहन्छ।

शिक्षण विधि र सामग्रीको नवीनतालाई युगानुकूल उपयोग गरिनुपर्छ। शिक्षक र विद्यार्थीको सम्बन्धलाई मूलतः विद्यार्थीमैत्री रुचिको सम्बोधनले प्रत्यक्ष प्रभाव पार्छ। शिक्षक र विद्यार्थीको सम्बन्ध खराब हुँदा विद्यार्थीहरू जोखिममा पर्छन्। विद्यार्थीहरू अभिभावकबाहेक सबैभन्दा बढी समय शिक्षकसँग रहने हुँदा शिक्षकमा सञ्चार गर्ने, अन्तरक्रिया गर्ने, सङ्गठन वा व्यवस्थापन गर्ने ज्ञान र सिप दुवै हुनुपर्छ (जायल्ट्रा, सन् २०१५)। गुणवान् र दक्ष शिक्षकले गुणवान् विद्यार्थी उत्पादन गर्न सक्छ। शिक्षकको सक्रियतामा नमुना शिक्षण गराउने, विश्वका सफल नमुनालाई पेस गर्ने, व्यावहारिक कक्षा सञ्चालन गर्ने, आकर्षक पृष्ठपोषण दिने, पेसागत सम्मानको भावनामा टेवा पुऱ्याउने जस्ता पेसागत र शैक्षणिक उन्नयनका विषयलाई समय सान्दर्भिक परिवर्तन गरिनु आवश्यक छ। यसका लागि शिक्षकमा आत्मविश्वास र पेसाप्रतिको स्वनिर्देशित जागरण आवश्यक हुन्छ। यसर्थ यस अध्ययनमा शिक्षकको पेसागत विकासमा भएका प्रयाससँग गुणस्तरीय शिक्षाको सम्बन्धलाई समीक्षात्मक विश्लेषण गरिएको छ।

‘गुणस्तरीय शिक्षाका लागि पेसागत विकासको अपरिहार्यता’ लाई निर्यात गर्नु नै यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो। यसमा शिक्षकको पेसागत विकासको अपरिहार्यता, व्यक्तिगत र प्रशासनिक दायित्व तथा पेसागत विकासमा भाषाको भूमिकालाई अध्ययनको प्रमुख क्षेत्र बनाइएको छ।

ढाँचागत अवधारणा

शिक्षक आफैँमा मनोचिकित्सक भएकाले शिक्षाको गुणस्तरीयता र व्यावहारिकतालाई उसको कार्यकुशलता र क्षमताले प्रभाव पार्दछ। पेसाप्रति चाख बढाउने, उत्प्रेरणा दिने, दक्षता विकासका कार्यक्रम गर्ने, उपलब्धिमूलक विद्यार्थी सिकाइको सिप प्रदान गर्नेजस्ता कार्यले शिक्षकको पेसागत क्षमता अभिवृद्धिमा टेवा मिल्छ। समयानुकूल शिक्षणका सन्दर्भलाई विद्यार्थीमैत्री तुल्याउन शिक्षकलाई पेसागत तालिम र प्रशिक्षण दिइनुपर्छ। समुदाय, विद्यार्थी र समग्र राष्ट्रको समुन्नतिका लागि शिक्षकको भूमिका सार्थक हुनुपर्छ। यसर्थ पेसागत विकासलाई गुणस्तरीय शिक्षासँग जोडेर हेर्नु अपरिहार्य छ। यसभित्र

मूलतः प्रशासनिक र व्यक्तिगत विकास केन्द्रित दुई सन्दर्भलाई हेरिएको छ। सैद्धान्तिक रूपमा आलोचनात्मक सामाजिक सिद्धान्त (Critical Social Theory) लाई पेसागत विकासको आधार मानिन्छ। यो सिद्धान्तले कक्षाभित्रका शिक्षण सिकाइ कार्यकलाप तथा कक्षा वा विद्यालय बाहिरका पक्षहरूबाट शिक्षकको पेसागत विकास प्रभावित हुने मान्यता राख्छ (पौडेल, २०६७, पृ. १०५)। अतः यस अध्ययनमा पेसागत विकाससँग सम्बन्धित तलको अवधारणालाई उपयोग गरिएको छ :

शिक्षकको शैक्षिक सक्षमताले पेसागत ज्ञान तथा सिपको विकासमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्छ। यसका लागि प्रभावकारी नीति तथा योजना तर्जुमा गरिनुपर्छ। समयोचित सन्दर्भपरक सामग्री निर्माण र विधिको उपयोगद्वारा शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धि हुन्छ। यस कार्यमा संस्थागत दायित्व र व्यक्तिगत भूमिका दुवै पक्षको आपसी सम्बन्ध रहन्छ। नेपालको बहुजातिगत, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक सन्दर्भमा सिकारुको चाहनाबोध गर्न उसको भाषा र संस्कृतिलाई सम्मान गर्नु अपरिहार्य रहन्छ। उल्लिखित ढाँचालाई उपयोग गरेर पेसागत विकासको अवधारणालाई व्यावहारिक तुल्याउन सकिन्छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन पुस्तकालयीय सामग्री तथा अनुसन्धानमूलक लेखहरूको समीक्षात्मक विश्लेषणमा आधारित रहेको छ। गुणात्मक विधिलाई अपनाइएको यो अध्ययन शैक्षणिक समृद्धि र प्रभावकारी शिक्षण कार्यको प्रयोजनमा केन्द्रित छ। अध्ययनमा विवरणात्मक, विश्लेषणात्मक र समीक्षात्मक पद्धतिबाट शिक्षकको पेसागत विकाससँग सम्बन्धित नीतिगत व्यवस्था र पूर्वअध्ययनलाई एकसाथ टिप्पणी गरिएको छ। मूलतः सरकारी निकायबाट प्रकाशित द्वितीयक स्रोत (मुद्रित सामग्री) सामग्रीका आधारमा निष्कर्ष पेस गरिएको छ।

पेसागत विकासको परिचय

गुरुको सम्मान हुने देश वा राज्यमा कुशल शिष्यको जन्म हुन्छ। शिक्षकको पेसागत विकासको अर्थ तालिम मात्रै होइन। शिक्षकको अध्यापन विधि, उपलब्ध प्रविधि र परिवर्तनमुखी शिक्षणका लागि पेसागत विकासको अपरिहार्यता रहन्छ। वास्तवमा शिक्षण कार्यमा उत्प्रेरणा दिने र ज्ञानलाई पुनर्ताजगी गर्ने एउटा माध्यम तालिम हो। विद्यार्थी सिकाइ र व्यवहार परिवर्तनले यसको सार्थकतालाई पुष्टि गर्दछ। पेसागत विकासका कार्यले सम्बन्धित विषय क्षेत्रमा आएका नवीनतम प्रगतिका बारेमा शिक्षकलाई सचेत गराउँछ। जसले गर्दा शिक्षकको व्यक्तिगत ज्ञानमा बढोत्तरी तथा अद्यावधिकीकरण हुन्छ

(तिमल्सेना, २०२०, पृ. १७४) । सरोकार निकायले गर्ने व्यवहार र प्रशासनिक मर्यादाले पनि शिक्षकमा नैतिक तथा प्राज्ञिक दायित्वबोधमा प्रभाव पारेको हुन्छ ।

शिक्षकमा रहेको योग्यता एवम् क्षमतालाई समयसापेक्ष रूपमा नवीकरण, सबलीकरण एवम् अद्यावधिक गरेर कक्षाकोठाको शिक्षणमा तात्त्विक परिवर्तन ल्याई विद्यार्थीको उपलब्धि स्तरमा स्पष्ट सुधार ल्याउनु सक्षम शिक्षा प्रणालीको अनिवार्य सर्त हो (टीपीडी कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिका, २०६६, पृ. १) । एक्काइसौं शताब्दीको वैज्ञानिक परिवर्तनका सन्दर्भमा सिकाइको प्रभावकारिता र नवीन खोज तथा अन्वेषणको तौरतरिका अपरिहार्य छ । सिद्धान्ततः नेपाल सरकारले विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमभित्र शिक्षकको पेसागत विकासको सन्दर्भगत योजनालाई प्रस्तुत गरेको थियो :

विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (विक्षेसुयो) नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालयद्वारा परिलक्षित आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षाका लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न आ.व. २०६६/०६७ देखि २०७२/०७३ सम्मका लागि तयार गरिएको एउटा दीर्घकालीन योजना हो । नेपाल सरकारले तीन जिल्लामा परीक्षणको रूपमा लागू गर्दै त्यसको सिकाइ अनुभवको आधारमा तयार पारिएको योजनाको सात वर्षे सोचअनुरूप पाँच वर्षे विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमलाई २०६६ भदौमा स्वीकृत गरेपश्चात् आ.व. २०६६/०६७ देखि विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना देशव्यापी रूपमा लागू भएको छ । यस योजनामा शिक्षकको पेसागत विकास एक महत्त्वपूर्ण अवयवको रूपमा रहेको छ ।

(स्थिति प्रतिवेदन, २०७१/२०७२, पृ. ७)

पेसागत विकासले आत्ममूल्याङ्कन र कार्यमूलक मूल्याङ्कनको क्षेत्रलाई फराकिलो बनाउँछ । आफ्ना अनुभव आदानप्रदान गर्ने, अवलोकन गर्नेजस्ता विभिन्न पेसागत विधि र प्रक्रियामार्फत शिक्षकमा पेसागत विकास गर्न सकिन्छ (शिक्षक पेसागत विकास प्रारूप, २०७२, पृ. १) । शिक्षकले प्राप्त ज्ञान र अनुभवलाई कक्षाकोठामा उपयोग गर्न सके मात्रै त्यसले विद्यार्थीको व्यवहार परिवर्तमा सकारात्मक भूमिका खेल्छ । शिक्षकमा ज्ञानको अभ्यास गर्ने, खोज-अनुसन्धानमा सरिक हुने, परिवर्तित सन्दर्भमा अद्यावधिक हुने, स्वाध्ययन गर्ने परिवेश हुनुपर्छ । व्यावहारिक, गुणस्तरीय र जीवनोपयोगी शिक्षाका सवालमा शिक्षकको भूमिका र सक्रियतालाई नीतिगत आधारमा मूल्याङ्कन गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । सहकार्यात्मक सिकाइ, आपसी अन्तरक्रिया, समझदारी, नवीन चिन्तनको विकास, सिकाइ रणनीतिमा सुधार, प्रविधिको प्रयोग आदि सुधारात्मक कार्यका लागि पेसागत विकासका कार्यहरू आवश्यक मानिन्छन् । शिक्षकको पेसागत विकासमा मूलतः वैयक्तिक, सामाजिक सांस्कृतिक, संस्थागत, नीतिनियमगत, आर्थिक र सिकाइगत पक्षहरू संलग्न भएका हुन्छन् (तिमल्सेना, २०२०, पृ. १८५) । आधारभूत तहका शिक्षकदेखि उच्च शिक्षा प्रदान गर्ने प्राध्यापकलाई समेत सिकाइ परिवेशको प्रभावकारिताले प्रभाव पार्दछ ।

सेवाको सफलता र कुशलतासँग पेसागत विकासको सम्बन्ध गाँसिन्छ । अभिभावक र राज्यको लगानीको उचित प्रतिफल प्रदान गराउने काममा शिक्षक जिम्मेवार बन्नुपर्छ । पेसागत दक्षता विकाससँग सान्दर्भिक सिकाइको सकारात्मक सम्बन्ध रहेको हुन्छ । ए.एम. इस्ट्रस (सन् २०१७) का अनुसार जिन लेभ (सन् १९६६) द्वारा रूपान्तरणकारी शिक्षामा 'अभ्यासको समुदाय' को अवधारणालाई अधि सारियो । यो अवधारणाले शिक्षकलाई पनि सामाजिक अभ्यासको समुदायमा लैजाने र विद्यार्थीलाई पनि सहभागी गराउने गरेमा वास्तविक अभ्यास हुने तथा त्यो सिकाइ उत्पादनमुखी हुने तर्क अधि सारेको छ । यस

अवधारणाले सिकाइ र विकासपछि व्यवहार परिवर्तन हुने मान्यता राख्छ । वस्तुतः शिक्षकको शिक्षण व्यवहार, शिक्षकको वृत्ति विकास तथा विद्यार्थी सिकाइमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने सम्पूर्ण कार्यले पेसागत विकासमा टेवा मिल्छ । विश्वव्यापीकृत सन्दर्भलाई हेर्दा औपचारिक तालिम वा अनुसन्धानात्मक खोजबाट हरेक शिक्षकलाई खोजकर्ता बनाउँदै लैजाने प्राज्ञिक अभ्यास नै वर्तमान नेपालको आवश्यकता हो । हरेक शिक्षक आफ्नो अभ्यासबाट सिक्ने र निरन्तर खोज गर्ने खोजकर्ता बनोस् र उसको खोजले शिक्षण व्यवहारमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याएर विद्यार्थी सिकाइमा सुधार गर्न योगदान पुगोस् (थपलिया, २०७२, पृ. २) । वास्तवमा तालिमले मात्रै सिकाइलाई व्यावहारिक र परिवर्तनमुखी बनाउन सक्दैन । प्रशासनिक चुस्तता र शिक्षकको सक्रियतालाई एकसाथ संयोजन गरिनु वर्तमान विकेन्द्रीकृत शिक्षाको दायित्व हो । यसर्थ प्रभावकारी शिक्षणका लागि फिलिपसम र एमी (२०१९, पृ. ८) को मान्यतालाई प्रस्तुत गर्नु अझ वाञ्छनीय हुन्छ :

शिक्षकले कक्षाकोठाभित्र र बाहिरको समस्यालाई केलाउन सक्नुपर्छ । बालमैत्री शिक्षाका लागि आफूलाई तयार पार्नु आवश्यक हुन्छ । शैक्षिक परामर्शदाताको रूपमा शिक्षकले विद्यार्थीमाथि प्रस्तुत हुनुपर्छ । स्थानीय स्रोत सामग्रीको उपयोगले सिकाइलाई दिगो र स्मरणीय बनाउन शिक्षकमा पेसागत विकासको नवीनता आवश्यक हुन्छ । मुलुकको परिवेशलाई नियाल्दा प्राज्ञिक उत्साहमुखी वातावरण निर्माण गरेर राजनैतिक हस्तक्षेपबाट टाढा राख्ने नीतिको अपरिहार्य छ । शिक्षक आफैँमा असल र सफल शिक्षाविद् पनि बन्न सक्नुपर्छ । राम्रो शिक्षक हुन व्यक्तिगत विकास र ज्ञानको विकास दुवै कुरा आवश्यक छ (शर्मा एन्ड शर्मा, २०६८, पृ. ८५) । शिक्षकले आफूमा व्यावसायिक जवाफदेहितालाई विकसित तुल्याउनुपर्छ । नवीन शिक्षण विधिलाई अपनाएर अध्यापन गर्दै सिकारुमैत्री तथा पाठ्यक्रमको उद्देश्यअनुरूप शिक्षण गर्न प्राविधिक ज्ञानमा अद्यावधिक हुनुपर्छ । शिक्षण कार्यले विश्वव्यापीकृत परिवर्तनलाई समेट्नुपर्छ । रेडियो शिक्षा, शिक्षक तालिम, तहगत विकास, शिक्षक स्तरोन्नतिद्वारा पनि पेसागत विकासलाई बढी प्रविधिमैत्री तुल्याउनु अत्यावश्यक छ । अतः शिक्षकको पेसागत विकासका लागि प्राविधिक ज्ञानसँग अद्यावधिक, परिवर्तनमुखी समाजको ज्ञान, विद्यार्थीको समाजको ज्ञान, व्यक्तिगत अवगुणको न्यूनीकरण, पेसागत जवाफदेहिताजस्ता व्यक्तिगत र प्रशासनिक आधारको आवश्यकता पर्दछ ।

पेसागत विकासमा नीतिगत आधार

प्रशासनिक दायित्वलाई बोध गर्न नीतिगत व्यवस्थाले मद्दत पुऱ्याउँछ । पेसागत विकासको सन्दर्भलाई विगतबाटै मूल्याङ्कन गर्दा शिक्षा विकासका सन्दर्भलाई खोतल्नु सान्दर्भिक हुन्छ । जङ्गबहादुरले बेलायतबाट फर्केपछि आफ्ना सन्तानलाई अङ्ग्रेजी भाषामा लेखापढी गराउने उद्देश्यले वि.सं. १९१० असोज २७ गते अङ्ग्रेजी प्रारम्भिक स्कूल (दरवार स्कूल) को स्थापना गरे । त्यसको सञ्चालन र सुपरिवेक्षण गर्ने जिम्मा श्री रस (Mr. Ross) लाई जिम्मा दिइएको थियो भने श्री क्यानिङ (Mr. Canning) प्राध्यापक थिए (शर्मा, २०७२, पृ. ४२) । वि.सं. २००३ मा नेपालले शिक्षक शिक्षणसम्बन्धी औपचारिक शिक्षा लिन भारतमा एउटा टोली पठाएको थियो । २००३ सालमै शिक्षा विभागअन्तर्गत आधार शिक्षा गोश्वारा नामको नयाँ अड्डा स्थापना गरी आधार स्कूल सञ्चालनका लागि तालिम प्राप्त शिक्षकको अपेक्षा गरियो । त्यसका लागि २००४ साल जेठ १० गते ताहाचालमा आधार शिक्षक शिक्षण केन्द्र स्थापना गरियो (अधिकारी, २०७४, पृ. ११२) । राणाकालीन समयमा पनि विज्ञापनमा 'आफ्नो कुनै अनुभव भए उल्लेख गरिनु' भन्ने गरेको पाइन्छ । यसबाट शिक्षकलाई आफ्नो अनुभवको सम्मान गर्ने अवसर दिएको बोध हुन्छ । त्यस्तै गरेर २०११ मा घुमुवा शिक्षक शिक्षण तालिम सञ्चालन गरेको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त शिक्षक शिक्षण केन्द्रको माध्यमबाट तालिम प्राप्त शिक्षक उत्पादन गर्ने कार्य निरन्तर भएको पाइन्छ ।

स्थिति प्रतिवेदन (२०७१/२०७२) ले विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमअन्तर्गत शिक्षकको पेसागत विकासको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरेको छ । हाल कार्यान्वयनमा रहेको शिक्षक विकास सम्बन्धी नीतिलाई हेर्दा आधारभूत तह र माध्यमिक तहका शिक्षकलाई शिक्षाशास्त्रीय ज्ञान तथा १ बर्से शिक्षक तयारी पाठ्यक्रमको अनिवार्य व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै आधारभूत तहका लागि ३ विषयहरू र माध्यमिक तहका लागि २ विषयहरूमा विशेषज्ञता सहितको प्राज्ञिक तथा पेसागत योग्यता कार्यक्रम कार्यान्वयनको व्यवस्था छ । स्थायी शिक्षकलाई माथिल्लो योग्यता अभिवृद्धिका लागि विशेष कक्षा र पेसागत एम. एड. कार्यक्रम कार्यान्वयनको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यसरी कार्यरत सम्पूर्ण शिक्षकहरूलाई शिक्षण सिकाइ सम्बन्धी तत्कालीन समस्या समाधान र निरन्तर पेसागत विकास गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । शिक्षकको पेसागत विकास गर्ने उद्देश्यले ५ वर्ष भित्रमा १०/१० दिनको स्वतन्त्र मोड्युलहरू गरी जम्मा ३० दिन बराबरको शिक्षकको पेसागत विकास (टीपीडी) मोड्युल सम्पन्न गराउने प्रावधान छ । यसभित्र प्रवेश सेवा तालिम, औपचारिक कार्यमूलक अनुसन्धान, उत्तम शिक्षण मोडेल तथा लघु-प्रबोधीकरण तालिमद्वारा प्रोत्साहन गर्ने नीतिगत मान्यता रहेको थियो । शिक्षकहरूले आर्जन गर्ने पेसागत तालिम, प्रकाशन एवम् कार्यमूलक अनुसन्धानजस्ता उपलब्धिहरू बढुवाका लागि अनिवार्य सर्त हुनुलाई सहानीय आधार मान्नुपर्छ । यसका अतिरिक्त शिक्षकलाई नवप्रवेशी, अनुभवी, निपुण र विज्ञ गरी चार तहमा निर्धारण गरिनुका साथै प्रथम, द्वितीय र तृतीय गरी तीनओटा तहगत अवस्था पूरा गर्नुपर्ने आधारलाई त्यतिखेरै तय गरिएको हो । यसरी हेर्दा शिक्षक तालिममार्फत शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गतका सबै खाले क्षमता विकासका लागि योजना एवम् कार्यान्वयनमुखी समन्वयको खाँचो छ । शिक्षक पेसागत विकास मोड्युल सञ्चालन एवम् विद्यालय निरीक्षक तथा अनुगमनमा संलग्न सबै प्रशिक्षक, स्रोत व्यक्ति, शाखा अधिकृत र उपसचिवहरूको दीर्घकालीन र निरन्तर पेसागत विकासका लागि ३ महिनासम्मको अनलाइन/अफलाइन क्षमता विकास कोर्स सञ्चालनको व्यवस्थासमेत रहनुलाई पेसागत विकासमो दहिलो नीतिगत आधार मान्न सकिन्छ ।

स्थिति प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेअनुसार आर्थिक वर्ष २०७१/०७२ को प्रगति विवरणमा शिक्षक तालिम र पेसागत विकासलाई मुख्य कार्यका रूपमा समावेश गरिएको थियो । उक्त विवरणका अन्य कार्यहरूमा शैक्षिक व्यवस्थापन तालिम र विकास, दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ व्यवस्था, सामग्री विकास, अनुसन्धान र अन्य मन्त्रालय, निकाय, सङ्घ संस्थाहरूसँगको सहकार्यलाई समेटिएको छ । यसमा शिक्षकको पेसागत विकासका लागि विद्यालय तहमा १० दिने तालिमका विषयलाई समावेश गरिएको पाइन्छ । यसभित्र पनि सेवा प्रवेश तालिम, सञ्चार प्रविधि विकास तालिम, उच्च माध्यमिक तहका लागि तालिम, प्रशिक्षक प्रशिक्षणका विषयलाई गाँसिएको छ । शिक्षक पेसागत विकास तालिम पाठ्यक्रम (२०७३) मा उल्लेख भएअनुसार तालिमको कोर्स पेसागत विकास प्रारूप २०७२ अनुसार शिक्षकलाई आफूले अध्यापन गर्ने विषयका अतिरिक्त पेसागत विकास तथा स्थानीय आवश्यकताका क्षेत्रसँग सम्बन्धित तालिम छनौटको अवसर रहने प्रावधान छ । यसमा तालिमको मूल्याङ्कन तथा प्रमाणीकरण गर्ने विषयलाई प्रस्ट्याइएको छ । प्रत्यक्ष तालिम प्रदान गरेर पेसागत विकास, स्थानीय आवश्यकतामुखी र विशेष आवश्यकता सम्बन्धी शिक्षा, परम्परागत विद्यालय, मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा र अन्य आवश्यकताका क्षेत्रगत विकासका सन्दर्भले पेसागत विकासका पक्षलाई नीतिगत रूपमा बलियो बनाउने प्रयास नभएको होइन ।

टीपीडी आवश्यकता विश्लेषण प्रतिवेदन, २०७० मा प्रस्तुत भएअनुसार तालिम प्राप्त शिक्षकले तालिममा सिकेको सिपलाई ५० प्रतिशत मात्र कक्षामा उपयोग गरेको पाइन्छ । यो अवस्थाको सुधार गर्ने उद्देश्यका साथ विद्यालय सुधार योजनाद्वारा शिक्षकको दीर्घकालीन पेसागत योग्यता अभिवृद्धि कार्यक्रम र कक्षा शिक्षण सुधारमा आधारित सेवाकालीन शिक्षक तालिमलाई अभ्यासमा ल्याइएको छ । उक्त तालिमलाई शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले सञ्चालन गर्दै आएको छ । यसमा सम्पूर्ण शिक्षकलाई सेवाकालीन रूपमा ५ वर्षभित्रमा १०/१० दिनको तीन चरणमा ३० दिन बराबरको पेसागत क्षमता विकास गर्ने तथा पहुँच सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य राखिएको पाइन्छ । नीति तथा कानुनी प्रावधान जेजस्ता बनेका भए पनि पेसागत विकासका लागि संस्थागत प्रयासमा रहेर शिक्षकको व्यक्तिगत जागरणको वातावरणलाई सहजीकरण गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । हुन त शिक्षकलाई अनिवार्य तालिम लिनुपर्ने प्रावधान रहेको पाइन्छ । शिक्षा क्षेत्रका समसामयिक मुद्दाहरूमा उच्चस्तरीय सेमिनार कार्यपत्र सङ्ग्रह (२०६९, पृ. ६५) मा उल्लेख भएअनुसार कार्यरत शिक्षकमध्ये ९८.२ प्रतिशतले १० महिने तालिम प्राप्त गरिसकेको र बाँकी १.८ प्रतिशतलाई दूर शिक्षा पद्धतिबाट तालिम पूरा गराउने व्यवस्था रहेको भनिएको थियो । यद्यपि तालिमसँगै त्यसको प्रभाव र उपलब्धिलाई पनि हाम्रो मुलुकको अवस्था र परिवेश अनुरूप विश्लेषण गरिनु अत्यावश्यक छ ।

शिक्षक, शैक्षिक गुणस्तर र पेसागत विकास

शिक्षकले शैक्षणिक विकासका नीतिलाई व्यावहारिक कार्यान्वयन गर्छ । शिक्षकका हातमा मुलुकको भविष्य हुन्छ । एउटा सबल शिक्षकले लाखौँ सबल जनशक्तिलाई तयार पार्दछ । यसर्थ शिक्षानीति तथा कार्यान्वयन तहसम्मका सम्पूर्ण एकाइको निर्णायक भूमिकामा शिक्षक पनि सामेल हुन्छ । शिक्षकको कार्यविधिले शिक्षाको गुणस्तरीयतामा प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्छ । सम्पूर्ण नीति तथा योजना प्रभावकारी भएर पनि शिक्षकको भूमिका कमजोर रह्यो भने त्यसबाट सार्थक उपलब्धि हात लाग्न सक्दैन ।

शिक्षकलाई प्रोत्साहन

नीति निर्माणमा शिक्षकको अनुभव र व्यावहारिक पक्षले पनि स्थान पाउनु विकेन्द्रीकृत परिवेशभित्रको आवश्यकता हो। त्यसो त शिक्षकले प्राप्त गर्ने तलब, अवसर, पदोन्नति लगायतका सेवा सुविधाले पेसागत सन्तुष्टि दिने-नदिने कुरालाई मनोवैज्ञानिक रूपमा प्रभाव पारेको हुन्छ। वर्तमान अवस्थामा शिक्षकका लागि सुविधाजनक छुट्टै अस्पताल, पुस्तकालय सुविधा, विद्युतीय भौतिक सामग्रीको उपलब्धता, खोज-अन्वेषण वृत्ति, अनिवार्य अध्ययन भ्रमण लगायतका अवसर र प्रक्रियाले पेसागत विकासमा प्रोत्साहन दिन सक्छ।

मनोवैज्ञानिक तथा प्रशासनिक व्यवस्थापन

ए.एम. इस्ट्रस (सन् २०१७) द्वारा भिगोत्सी (सन् १९७८) र बाखटिन (सन् १९८६) को सैद्धान्तिक अवधारणालाई समेटेर शिक्षकलाई संवादात्मक विधिका लागि तालिम दिनुपर्ने तर्क पेस गरिएको छ। विद्यालयमा विद्यार्थीहरू विविध परिवेश र संस्कृतिबाट आएका हुनाले संवादात्मक विधि अनुरूप समालोचनात्मक शिक्षण आवश्यक हुन्छ। उक्त अध्ययनमा शिक्षकको पेसागत विकासका लागि सांस्कृतिक संवेदनशीलता अपरिहार्य रहने तर्क अघि सारिएको छ। शिक्षकको शैक्षिक, पेसागत तथा व्यक्तिगत क्षमता विकास गर्न मनोवैज्ञानिक तथा प्रशासनिक व्यवस्थापनका साथै सरोकारवालाले शिक्षकप्रतिको समाजमनोविज्ञानलाई पनि ध्यान दिनु आवश्यक छ।

शिक्षक र सरोकारवालालाको दायित्व

गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्त गर्न पाउनु विद्यार्थीको हक हो। विद्यार्थीको भविष्य निर्माणमा कर्मशील, असल र दायित्वबोध गर्ने सबल शिक्षकले मात्रै पेसागत विकासमुखी व्यक्तित्वको निर्माण गर्न सक्छ। शिक्षकको मनोवैज्ञानिक, आर्थिक, नैतिक, शैक्षिक ज्ञान तथा अनुभवको विकाससँग पेसागत विकासका आधारहरू केन्द्रित रहन्छन्। शिक्षकका धेरै व्यक्तिगत गुणलाई मापन गर्न सकिन्न तर कक्षाकोठाको परिवेश र विद्यार्थीको अनुभवद्वारा सो कुरालाई प्रत्यक्ष अनुभव गर्न सकिन्छ। पेसाप्रति बफादार, मर्यादित शिक्षक सदैव आफ्नो कर्ममा कर्मशील, पेसाप्रति प्रतिबद्ध, अन्योलपनारहित, भविष्यद्रष्टा बन्नुपर्छ। शिक्षकको सम्पूर्ण कार्यव्यवहारमा झल्कने मनोवैज्ञानिक व्यवहार र पेसाप्रतिको दक्षता तथा समर्पण, लगाव, जिम्मेवारी, सक्षमता र सन्तुष्टिको विकास नै वास्तवमा पेसागत विकासको मूल सार हो। कर्मचारीहरू जागिरमा प्रवेश गरेसँगै स्वाध्ययन, चिन्तनमा प्रायः निरुत्साहित बन्छन्। जागिरका दायित्वका सीमाभित्रै खुम्चिएर अवकास प्राप्त गर्न पुग्छन् (धमला, २०७२, पृ. ७३)। यही कुरा शिक्षकमा पनि लागू हुँदा निरासा उत्पन्न हुन्छ। यसर्थ शिक्षक स्वयम् तथा सरकार र सरोकार राख्ने निकायले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट दायित्वबोध गर्नु अपरिहार्य हुन्छ।

पेसागत विकासका तरिका र मतहरू

शिक्षकको पेसागत विकासका लागि सञ्चालित तालिमको प्रकृतिलाई कोरोना महामारीको अवस्था र यसले सिकाएको वैकल्पिक सिकाइको सन्देशलाई बोध गरिनु आवश्यक छ। वस्तुतः शिक्षक र सरोकारवालामा आत्मसचेतीकरण, प्रतिबिम्बात्मक अभ्यास, आगमनात्मक ज्ञान निर्माणको विधि, अर्थपूर्ण सिकाइ र परिवर्तनका सन्दर्भलाई उचित प्रवर्द्धन र विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ। विश्वव्यापीकृत रूपमा फैलिएको विकासका कारण शिक्षालाई अनलाइन पद्धति अनुकूलित बनाउनुपर्ने आवश्यकता बढिरहेको छ। यसका साथै शैक्षिक समुन्नतिसँग सामाजिक विकासका पक्षहरू जोडिन्छन्। उल्लिखित सन्दर्भलाई हेर्दा

यहाँ भण्डारी (२०७२) द्वारा पेस गरिएको नगेबेनी (सन् २००२) को लैङ्गिक समविकास शिक्षाअन्तर्गत पेसागत विकासको नमुनालाई राख्नु बाञ्छनीय हुन्छ :

- विद्यालयमा आधारित सेवाकालीन कार्यक्रम
- पेसासँग सम्बन्धित सेवाकालीन कार्यक्रम
- वृत्तिसँग सम्बन्धित सेवाकालीन कार्यक्रम
- योग्यतासँग सम्बन्धित सेवाकालीन कार्यक्रम

यसका साथै लेखक भण्डारीद्वारा शिक्षकको पेसागत विकास तालिम प्रदान गर्ने उपायहरूलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

- **विशेषज्ञ सहयोग** : पेसागत विकाससँग सम्बन्धित विशेषज्ञद्वारा छलफल, गोष्ठी, सभा, सम्मेलन गर्ने
- **कार्यशाला** : सानो वा ठूलो विभिन्न खाले कार्यशालामा भाग लिएर, आपसमा छलफल गरेर तथा आफ्ना अनुभव र अनुभूतिलाई साटासाट गर्ने
- **व्यक्तिगत अध्ययन** : शिक्षकले व्यक्तिगत रूपमा विभिन्न पुस्तक, पत्रपत्रिका, अनुसन्धानात्मक कृतिहरू लगायतका सामग्रीको अध्ययन गर्ने
- **अध्ययन समूह** : पेसागत आधारमा समान रुचि रहेका व्यक्तिहरूको समूह बनाई साप्ताहिक, पाक्षिक रूपमा भेला भएर आपसी ज्ञानको साटासाट गर्ने
- **अनलाइन समुदाय** : विश्वव्यापी सामग्री, वेबसाइट, प्रकाशन, अमेरिकन काउन्सेलिङजस्ता ब्लगमा सक्रिय रहने
- **पेसागत समूहको सदस्यता** : शिक्षकले आफ्नो विषय तथा पेसासँग सम्बन्धित समूहसँगको सदस्य बनेर विभिन्न नवीन ज्ञानको विकास गरी आफ्ना अन्योलतालाई चिर्ने
- **लेखन कार्य** : लेखन, विचार/सृजनालाई जर्नलहरूमा प्रकाशन, डायरी लेखनमार्फत ज्ञानवृद्धि गर्दै अद्यावधिक रहने
- **परियोजना कार्यगत र व्यक्तिगत कार्यगत अनुसन्धान** : समूहमा रहेर वा शिक्षक स्वयम्ले पनि आफ्ना अनुभव र भोगेका समस्यालाई समाधानमूलक रूपमा परियोजना तयार पारी आवश्यक कार्यगत अनुसन्धान गर्ने
- **अन्य माध्यम** : शिक्षक स्वयम्ले अवलोकन, अनलाइन अध्ययन, इमेल-इन्टरनेटको उपयोगमार्फत नयाँ तथा जटिल विषयको खोज, अन्वेषण गर्ने तथा आत्ममूल्याङ्कन गर्दै कार्यमूलक अनुसन्धानमा सक्रिय रहने ।

विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम अन्तर्गत निर्माण गरिएको शिक्षकको पेसागत विकास मोड्युल संरचना अनुसार सबै कार्यरत शिक्षकलाई टीपीडी खाकामा १० दिनको एक मोड्युलको दरले पाँच वर्षको अवधिमा ३ मोड्युलको तालिम दिइनुपर्दछ (स्थिति प्रतिवेदन, २०७१/२०७२, पृ. ९) । यसमा पनि नीतिगत व्यवस्थाको सारांशलाई कानुनी प्रबन्धको रूपमा व्याख्या गरिएको छ । यस सन्दर्भमा शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय अन्तर्गतको जनशक्ति विकासका निमित्त तालिम नीति, २०६२ का अनुसार निम्न नीतिगत व्यवस्थाको तर्जुमा गरिएको छ :

- नीतिगत क्षेत्र १ : प्रवेश बिन्दुमै तालिमको आवश्यकता
- नीतिगत क्षेत्र २ : शिक्षक विकास कार्यक्रम

- नीतिगत क्षेत्र ३ : तालिमको गुणस्तर र मापदण्ड
- नीतिगत क्षेत्र ४ : तालिममा समन्याय

यस्तै गरेर शिक्षकको पेसागत विकास टीपीडी मोड्युलको सारांशका रूपमा देहायवमोजिम आधारलाई उल्लेख गरिएको छ :

भाग १ : तालिम-कार्यशाला (५ दिनसम्म शिक्षक र विशेषज्ञ/प्रशिक्षकविच)

भाग २ : स्वाध्ययन अभ्यास (पहिलो भागपश्चात् २० देखि ३० दिनभित्र ३ दिन)

भाग ३ : शैक्षिक परामर्श (दोस्रो भाग पूरा भएलगत्तै दोस्रो भागअन्तर्गत प्रतिवेदन/बैठक र प्रमाणपत्र जारी गर्नुपर्ने)

उल्लिखित तथ्यहरूलाई हेर्दा पेसागत विकासका कार्यक्रम वा तरिकाहरूको नीतिगत मान्यताभित्र लगभग उही कुरा दोहोरिएको पाइन्छ। पेसागत विकासको प्रारूप २०७२ ले तय गरेका आधारमा पनि सोही कुराको साम्यता रहेको छ :

शिक्षक तालिम

- प्रमाणीकरण तालिम
- पुनर्ताजगी तालिम
- स्थानीय आवश्यकतामा आधारित मोड्युलर तालिम

स्वप्रयत्नमा आधारित सिकाइ

अनुभव आदान-प्रदानका कार्यक्रम (जिल्ला, स्रोत केन्द्र र केन्द्रीय स्तरगत व्यवस्था)

माथिका सन्दर्भहरूले शिक्षकलाई तालिमकै विषयमा वढी जोड दिइएको देखिन्छ। वस्तुतः शिक्षकले सहयोगी नेतृत्वको रूपमा काम गर्ने, समस्या समाधानमुखी निर्णय गर्ने, निष्पक्ष वा तटस्थ रहने तथा योजनाबद्ध रूपमा समस्या समाधान गर्नका लागि व्यवस्थापकीय क्षमता, सिप र गुणहरूले शिक्षण क्रियाकलापमुखी भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ (कडेल, २०६७, पृ. ११७)। यस सन्दर्भमा भएका अध्ययन र मन्थनलाई हेर्दा 'शिक्षकको पेसागत विकास प्रक्रियाका आधारहरू' लाई सुवेदी (२०२०, पृ. ७५-८५) ले निम्नानुसार प्रस्तुत गरेका छन् :

- शिक्षण सिकाइ विधि सम्बन्धी ज्ञान
- बालबालिका/सिकारु सम्बन्धी ज्ञान
- सिकाइ वातावरण/कक्षा व्यवस्थापन
- सञ्चार, सहयोग र सहकार्य
- निरन्तर सिकाइ र पेसागत विकास
- पेसागत आचारसंहिता
- सूचना, सञ्चार तथा प्रविधिको प्रयोग
- कार्यमूलक अनुसन्धान
- अनुभव आदानप्रदान
- उपचारात्मक परीक्षण
- परामर्श तथा प्रशिक्षण
- स्वप्रतिविम्वात्मक सिकाइ
- पेसागत तालिम

- आन्तरिक तथा बाह्य अवलोकन भ्रमण
- कार्यशाला तथा गोष्ठी
- शिक्षक सञ्जाल
- आत्ममूल्याङ्कन

बम (सन् २०२०, पृ. १४-१८) ले भाषा शिक्षकको पेसागत उन्नयनमा व्यक्तिगत जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्ने सन्दर्भलाई सुवेदीकै जसरी देहायबमोजिम पेस गरेका छन् :

- विषयवस्तुको ज्ञान
- शिक्षण सिकाइको तौरतरिका सम्बन्धी ज्ञान
- बालबालिका/सिकारु सम्बन्धी ज्ञान
- सिकाइ वातावरण/कक्षा व्यवस्थापन
- सञ्चार र सहकार्य
- निरन्तर सिकाइ र पेसागत विकास
- कानुनी आधार र पेसागत आचारसंहिता
- सूचना तथा सञ्चार प्रविधि
- शिक्षकको प्रतिबद्धता
- प्राप्त ज्ञानको कार्यान्वयनमा प्रतिबद्धता
- पेसागत विकासका लागि योजना र दृढता
- पेसागत विकासका लागि सङ्गठन तथा शिक्षक सहयोग समूहमा संलग्नता
- शिक्षक जर्नल प्रकाशन र पठन
- छिमेकी विद्यालयको भ्रमण
- खोज र अनुसन्धानमा रुचि
- निरन्तर अध्ययन र योग्यता अभिवृद्धि
- समसामयिक विश्वजनीन मुद्दा तथा अन्तरविषयको जानकारी
- सिर्जनशीलता रसमालोचनात्मक चिन्तन

यी उल्लिखित सम्पूर्ण आधारहरूबाट सारलाई खिचेर हेर्दा पेसागत विकासका पक्षमा विद्यालय क्षेत्र विकास योजना (वि.सं. २०७३/०७४-२०७९/०८०, पृ. २९) ले थप प्रस्ट्याएको देखिन्छ। यस योजनाले शिक्षक विकासको कार्यक्रमका लागि स्रोत केन्द्र तथा स्रोत व्यक्ति परिचालित भएको तथ्य पेस गरेको छ। यसमा तालिममा सहभागी शिक्षक र तिनले तालिममा सिकेका विषयको प्रयोगमार्फत शिक्षण र गुणस्तर सुधारबिच सकारात्मक अन्तर्सम्बन्ध सुदृढ गराउन आवश्यक रहेको भनी ठहर गरिएको छ। वस्तुतः अहिलेको परिवेशलाई नियाल्दा शिक्षकमा ज्ञान नभएर भन्दा पनि सिकाउने वातावरण नभएर सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर प्रभावित देखिन्छ। वर्तमान विकेन्द्रीकृत परिप्रेक्ष्यमा गुणस्तरीय शिक्षाले समान सहभागितामूलक सन्तुलित विकासको अवधारणालाई समेटनुपर्छ। यस कुरालाई सम्बोधन गर्ने गरी विद्यालय क्षेत्र विकास योजनाले मूलतः शिक्षक व्यवस्थापन र पेसागत विकासका लागि विकेन्द्रीकृत पद्धतिमा संयोजन, तालिम र विषयगत सिप विकास, पेसागत विकासको विधि र शिक्षक दरबन्दी मिलानसम्मको योजनालाई प्रस्तुत गरेको छ। उल्लिखित सबै मन्थनभिन्नको निष्कर्षलाई विश्लेषण

गर्दा शिक्षकले तालिमका साथमा आफ्नो कला र ज्ञानको प्रस्फुटन गर्ने उपयुक्त वातावरण पाउनुपर्छ। यसका लागि निम्न पक्षमा सकारात्मक वातावरण बन्नुपर्छ :

- **दबाबरहित वातावरण** : शिक्षणको सन्दर्भमा स्वतन्त्रता र प्रोत्साहनको व्यवस्थापन
- **निष्पक्ष सम्मान** : पुनर्वल र क्षमता अभिवृद्धिका निम्ति आन्तरिक क्षमता विकासमा प्रोत्साहन
- **प्रशासनिक सहयोग र उपचारात्मक शिक्षणमा प्रोत्साहन** : तोकिएको पाठ सक्नुपर्ने दबावभन्दा विद्यार्थीमैत्री कक्षागत समस्या समाधानमुखी खुला पाठ्यक्रम र सिकाइमा जोड
- **राजनीतिक प्रभावरहित वातावरण** : राजनैतिक आग्रहभन्दा प्राज्ञिक समर्पण र अनुसन्धेय कार्यका आधारमा पदोन्नति
- **लेखन, प्रकाशन, अनुसन्धान तथा प्राज्ञिक परिवेश र सहभागिता** : शिक्षकलाई प्राज्ञिक र शैक्षिक विकासका लागि प्रशस्त अवसर
- **नीतिगत तहमा सहभागिता** : विद्यालय, अभिभावक र समाजका लागि शिक्षकको अनुभवलाई सम्बोधन र पाठ्यक्रम निर्माणमा सहभागिता
- **बाह्य अनुगमन र सुधारमा जोड** : विकट क्षेत्रको अवस्थालाई सरकारले ध्यान नपुऱ्याउँदा शिक्षकले जिम्मेवारी बोध गर्न नसकेका सन्दर्भ तथा स्थानीय सरकारले दलीय हस्तक्षेप गरेका सन्दर्भलाई समाधानमुखी सम्बोधन गर्ने नीतिको आवश्यकता
- **क्षमता विकास तथा पेसागत अपनत्व विकास** : देश-विदेशमा नमुना अवलोकनका लागि भ्रमणको अवसर, नतिजा प्रबोधीकरण र सार्वजनीकरण नेपालको नीतिगत तहमा तयार भएका दस्तावेजहरू निकै नै अब्बल देखिन्छन्। यी सबै सामग्रीलाई अझ बढी सहज रूपमा विश्लेषण गर्दा पेसागत विकासभित्र संस्थागत र व्यक्तिगत दुई आधारको आपसी व्यवस्थापन नै उत्तम आधार हुन सक्ने देखिन्छ :

संस्थागत आधार

सरकार तथा सरोकार राख्ने शैक्षिक संघ, संस्थाबाट हुने सबै प्रकारका गतिविधिलाई संस्थागत प्रयासअन्तर्गत समेट्नुपर्छ। शिक्षा मन्त्रालय, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, शैक्षिक तालिम केन्द्र, जिल्ला शिक्षा समन्वय ईकाई लगायत विद्यालय प्रशासनबाट हुने तालिम, गोष्ठी, सेमिनार, शैक्षिक अनुगमन र अन्य प्रेरणाप्रद कार्यलाई पेसागत उन्नयनको संस्थागत आधार मान्न सकिन्छ। कक्षाकोठाको भौतिक व्यवस्थापनदेखि, विद्यालय भवन, भौतिक संरचना निर्माणजस्ता पक्ष यसभित्र समेटिन्छन्। विद्यालयको भौतिक संरचना र त्यसको आकर्षणले पनि पेसागत विकासप्रति प्रत्यक्ष-परोक्ष रूपमा असर पारेको हुन्छ। विद्यालयको वातावरणमा शैक्षिक तथा भौतिक दुवै पक्ष उत्तिकै सोचनीय बन्छन्।

विशेष गरेर आर्थिक व्यवस्थापन र संस्थागत सुधारका पक्षहरूले पेसाप्रतिको आकर्षण र लगनलाई प्रभाव पार्छ। विद्यालयीय शिक्षामा स्थानीय सरकारले खेल्ने भूमिकाले विशेष अर्थ राख्छ। राजनैतिक प्रभावका कारण पेसागत दायित्वप्रतिको स्वच्छतामा बाधा पुग्ने हुनाले शिक्षकको नैतिक सुरक्षा, मर्यादा, शिक्षकप्रति समाज र सरकारले गर्ने सम्मानतर्फ पनि हेक्का राखिनुपर्छ। शिक्षकको पेसागत विकासका लागि सम्बन्धित संस्थाहरूले शिक्षकहरूलाई नयाँ अभ्यासहरू परीक्षण गर्ने अवसर प्रदान गर्ने, स्नेहपूर्ण र निरन्तर निर्देशित प्रतिबिम्बन प्रदान गर्ने, परिवर्तनको प्रक्रियामा सहभागीहरूलाई व्यक्तिगत सहयोगको व्यवस्था गर्ने, सिकाइका लागि विभिन्न शैली, समय र गति निर्धारण गर्ने आदि कार्यहरू गर्नुपर्छ (तिमल्सेना, सन् २०२०, पृ. १८३)। राजनीतिक, सामाजिक, भौगोलिक प्रभावले पनि

यसलाई असर पारिरहेको हुन्छ। शिक्षकहरूलाई गराइने अनुसन्धान र पाठ्यक्रमगत सुधारमा हिस्सेदार हुने अवसर दिइने व्यवस्थाले शिक्षा र शैक्षिक गुणस्तर विकासमा प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्छ।

शैक्षिक भ्रमण, नमुना शिक्षणको अभ्यास, कार्यमूलक अनुसन्धान, प्राज्ञिक-शैक्षिक कार्यप्रति जागरुकता लगायत सन्दर्भमा स्पष्ट नीति तथा योजना हुनु आवश्यक हुन्छ। पेसागत तालिमको प्रतिक्रिया, सिकाइ, व्यवहार परिवर्तन, नतिजा विश्लेषण तथा प्रतिवेदन निर्माणका सन्दर्भलाई मूल्याङ्कनभित्र जोड्न सकिन्छ। तथापि, शिक्षकमा हौसला बढाउने प्रशासनिक दायित्वमा सरोकारवाला नै कमजोर भएका कारण पेसागत विकासमा बाधा पुगेको महसुस हुन्छ। पौडेल (२०७४, पृ. १४) का अनुसार संस्थागत रूपमा अवलम्बन गरिने पेसागत विकासका तरिकाहरूमा निम्न कुराहरूलाई समेट्न सकिन्छ

- पाठ्यक्रममा आधारित कार्यक्रम सञ्चालन
- शैक्षिक योग्यता अभिवृद्धि
- शैक्षिक सेमिनार तथा गोष्ठी सञ्चालन
- शैक्षिक कार्यसञ्जाल विकास र प्रयोग
- अवलोकन भ्रमण
- मेन्टोरिङ/सहकर्मी वा अनुभवीबाट सिकाइ

संस्थागत व्यवहार तथा तलव, सुविधा, कार्यमूल्याङ्कन, मर्यादा व्यवस्थापनजस्ता विषयले शिक्षण कार्यमा मनोवैज्ञानिक प्रभाव पार्छ। शिक्षणकार्यमा अभिरुचि बढाउने आधार तय गर्न अद्यावधिक ज्ञानको प्रवाह गर्दै संस्थाले समाजभित्र मर्यादित तुल्याउने वातावरण तय गर्नुपर्छ। तलबी अध्ययनको अवसर, स्वक्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रम, पुनर्बल र उत्प्रेरणाप्रद नीति, समयोचित सेवा सुविधाको व्यवस्था, अन्तरविषयक तालिम लगायतका नीतिगत, संस्थागत र व्यावहारिक सन्दर्भले शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धिमा प्रभाव पार्छ। वस्तुतः पेसागत विकासमा प्रशासनिक, आर्थिक, भौतिक र सेवा सुविधामूलक गरी चारओटा संस्थागत आधारलाई समेटिनुपर्छ।

व्यक्तिगत आधार

सेवाप्रति उत्तरदायित्व वहन गर्दै आफ्नो कार्यकुशलता अभिवृद्धि गर्ने प्रमुख दायित्व शिक्षककै हो। शिक्षक स्वनिर्देशित सिकाइतर्फ केन्द्रित हुनुपर्छ। निरन्तर सिकाइ, स्थानीय आवश्यकता र परिवेशको पहिचान, अनुभवमुखी प्रतिबिम्बनात्मक अभ्यास, आपसी समझदारी र सहकार्य, आत्मसचेतीकरण र आत्मप्रबोधीकरण क्षमता विकास, आत्ममूल्याङ्कन, कार्यमूलक अनुसन्धान, अवस्था अध्ययन लगायतका स्वनिर्देशित आधारले पेसागत विकासको मूल जगलाई सबल बनाउँछ। हरेक पेसाको मर्यादा र दायित्वभित्र पर्ने आदर्श जिम्मेवारीका साथमा सन्दर्भपरक तथा समयोचित शिक्षणलाई शिक्षक स्वयम्ले बोध गर्नुपर्छ। अमेरिका, बेलायत, अस्ट्रेलिया र क्यानडा लगायतका मुलुकमा यो विधिलाई आत्मसात गरेको पाइन्छ। बेलायतमा यही विधिबाट शिक्षकको संज्ञानात्मक पक्ष र मनोवैज्ञानिक पक्षलाई जोड दिइएको छ। जापानमा सूचना, आमसञ्चारका माध्यम र जर्नललाई स्वसिकाइको माध्यम बनाइएको पाइन्छ (लामिछाने, २०७४, पृ. १०२)। समाजमा शिक्षक सधैं उदाहरणीय व्यक्तित्व हुने हुँदा उसमा भएको व्यक्तिगत, सामाजिक तथा शैक्षणिक/प्राज्ञिक गुणले शिक्षाको गुणस्तरमा प्रत्यक्ष-परोक्ष रूपमा सम्बन्ध राख्छ।

परिवर्तनशील समाज र विश्वव्यापीकरणको प्रतिस्पर्धामा शिक्षक युगसापेक्षित अद्यावधिक हुनु आवश्यक हुन्छ। यसमा संस्थागत आधारले पनि एकसाथ प्रभाव पारेको हुन्छ। विद्यार्थीको मनोविज्ञान, पाठ्यक्रमको उद्देश्य, राष्ट्रिय उद्देश्य र समग्र शैक्षिक लक्ष्यलाई शिक्षकले बोध गर्नुपर्छ। शिक्षक सक्षमताको

प्रारूप २०७२ मा उल्लेख गरेअनुसार शिक्षकमा सिकाइका तौरतरिकाको ज्ञान हुनुपर्दछ। फलतः आवश्यकतामा आधारित नवीनतम ज्ञानलाई शिक्षक स्वयम्ले विकास गर्न सक्छ।

शिक्षालाई रोजगारमुखी, ज्ञानमूलक, सिपमूलक, व्यावहारिक र पहुँचयोग्य बनाउन बालबालिका रुचि तथा चाहनालाई समेत एकसाथ हेरिनुपर्छ। बालकको शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, सामाजिक (सर्वाङ्गीण) विकासका बारेमा शिक्षक जानकार हुनुपर्छ। यस्ता सन्दर्भमा संस्थागत अर्थात् प्रशासनिक कार्यनीति र व्यवहारले पनि प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ। यद्यपि, सिकाइको वातावरण निर्माण तथा कक्षा व्यवस्थापनमा चाहिँ शिक्षक स्वयम् जिम्मेवार हुनुपर्छ। सिकारुमैत्री वातावरण तय गर्दै खोजमूलक सहकार्य गर्ने, सञ्चार र अन्तरक्रियात्मक अभ्यास गर्ने/गराउने कार्यबाट शिक्षकले पेसागत सक्षमतालाई प्रदर्शन गर्नुपर्छ। सहभागितामूलक निरन्तर सिकाइलाई अधि बढाउन स्रोत साधनको उपलब्धता आवश्यक हुन्छ। विद्यार्थीको भविष्यद्रष्टा नै शिक्षक भएकाले अर्थपूर्ण सिकाइ र आगमनात्मक ज्ञान निर्माणका लागि पेसागतविकासको व्यक्तिगत आधार अपरिहार्य रहन्छ। पौडेल (२०७४, पृ. १६) का अनुसार व्यक्तिगत रूपमा अवलम्बन गरिने पेसागत विकासका तरिकाहरूभित्र निम्न कुराहरूलाई समेट्न सकिन्छ :

- स्वाध्ययन
- अनलाइनमा आधारित पेसागत विकास कार्यक्रममा सहभागिता
- लेख तथा रचना प्रकाशित गर्ने
- शिक्षाविद्सँग अन्तरक्रिया/छलफल
- अनुसन्धानात्मक कार्यकलाप (घटना अध्ययन, कार्यमूलक अनुसन्धान)

उल्लिखित सन्दर्भ अनुसार मूलतः प्रशासनिक र वैयक्तिक दुवै जिम्मेवारीले पेसागत विकासमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ। साङ्गठनिक र प्राज्ञिक दक्षता विकासले पेसागत विकासमा प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्छ। ज्ञानको निर्माण भइरहने तथा सधैं परिवर्तित र अपूर्ण रहने हुँदा निरन्तर सिकाइ र नतिजा प्रबोधीकरणको उत्तिकै आवश्यकता रहन्छ। शिक्षक दक्ष, अनुभवी र सबल भए मात्रै गुणस्तरीय शिक्षा सम्भव हुने हुँदा शिक्षकको पेसागत विकासमा नेतृत्व तह र शिक्षक दुवै जिम्मेवार हुनुपर्छ। नेपालको वर्तमान सन्दर्भमा प्रोत्साहनमुखी पेसागत विकासको आधारको विकल्पमा दबाबमुखी नीति पनि हुनुपर्छ। यद्यपि, यसलाई आग्रह र पूर्वाग्रहहित तुल्याउने ढर्रिबलौ कानुनी आधार तय हुनुपर्छ। अतः नेपालको भूगोल, समाज, परिवेश, आवश्यकता र विश्वव्यापी गतिका बारेमा अनुसन्धान गर्ने निरन्तर प्रक्रियाका लागि पनि पेसागत विकासको उचित व्यवस्थापन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।

पेसागत विकासमा भाषाको महत्त्व

एलिसन फिल्यसन र पालाङ्गो एमी (सन् २०१९) का अनुसार २०१७ मा संसारभरि ६१७ मिलियन (५ अर्ब १७ करोड) बालबालिकाहरूमा पठन र गणितीय अभाव भएको देखिएको छ। यो सिकाइको सङ्कटलाई योगदान पुऱ्याउने कारकहरूमध्ये भाषा एक हो। यसका दुई खाले समस्या छन् : एक त विद्यालयले नै सिकाउन जान्दैन र दोस्रो कुरा शिक्षा प्रणालीले विद्यार्थीलाई सहज हुने गरी माध्यम भाषामा अध्यापन गराउँदैनन्।

नेपालको माध्यम भाषा नेपाली भएकाले अन्य मातृभाषाको अध्यापनका लागि नेपाली भाषाका शिक्षकले मूलतः बढी जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्छ। नेपालको मिश्रित समुदायमा अन्य मातृभाषामा अध्यापन

गराउनु परे पनि प्रायः सर्वप्रथम नेपालीमा अनुवाद गर्नुपर्ने बाध्यता हुन्छ। बहुभाषिक कक्षा सञ्चालनका लागि नेपाली भाषाका शिक्षकमा परिवेशमैत्री शिक्षण विधिको ज्ञान हुनुपर्छ। एलिसन फिल्लिसन र पालाङ्गो एमी (सन् २०१९) का अनुसार प्रभावकारी भाषा शिक्षणका लागि घरको भाषा वा पहिलो भाषामा पढाउनुपर्छ। यसो गरेमा विद्यार्थीमा बोध क्षमता बढी हुन्छ। दोस्रो भाषा सिक्दा पहिलो भाषाले सहयोगी वा परिपूरक भूमिका निर्वाह गर्दछ। यसर्थ भाषा शिक्षकका लागि विशेष तालिमको आवश्यकता रहेको देखिन्छ।

भाषिक कठिनाई स्तर (difficulty level) लाई न्यूनीकरण गरी निरन्तर सिकाइका लागि सहकार्यात्मक कार्य आवश्यक हुन्छ। यसर्थ शैक्षिक परिवेशलाई सहज तुल्याउन बहुभाषिक मुलुकमा मातृभाषा सिकाइ/शिक्षणका लागि देशको शिक्षानीतिमा मातृभाषामा शिक्षा, मातृभाषाको शिक्षा तथा मातृभाषा विषयक शिक्षाको व्यवस्था गरिनुपर्छ (पौडेल र भट्टराई, २०७७, पृ. १७०)। नेपाल बहुभाषी मुलुक भएकाले भाषा र समाज, भाषा र संस्कृति, भाषा र सञ्चरण प्रक्रियालाई बुझेर भाषा शिक्षकले समाज सापेक्षित बन्नुपर्दछ। भाषिक ज्ञान पनि प्राविधिक कुरा हो। हरेक शिक्षकले विद्यार्थीको परिवेश अनुकूल भाषिक ज्ञानका बारेमा हेक्का राख्नुपर्छ। नेपालको परिवेशमा भाषा शिक्षकले भाषिक न्यायलाई बोध गर्नुपर्छ। यसर्थ कक्षाकोठामा भाषिक समता कायम राख्नुपर्ने कुरालाई हरेक विषय शिक्षकले उत्तिकै हेक्का राख्नुपर्छ।

शिक्षकले सिकारुको पारिवारिक पृष्ठभूमि, भाषिक स्तर, आर्थिक-सामाजिक एवम् सांस्कृतिक अवस्था, सिकारुको समुदाय पहिचान नगरी शिक्षण प्रारम्भ गरे त्यो अपूरो र अधुरो हुन्छ (भण्डारी र पौड्याल, २०६८, पृ. ८२)। सामाजिक भाषाविज्ञानलाई बुझेर भाषा शिक्षण गर्ने तथा समाजका सबै वर्ग, सम्प्रदाय, अल्पसङ्ख्यकका भाषा र जातिमा न्यायिक सम्मान गरिनु शिक्षकको कर्तव्य हो। यस कुरामा भाषा शिक्षक र भाषाइतरका शिक्षकको पेसागत उन्नयनमा भाषिक आधारका सन्दर्भलाई समावेश गर्नुपर्ने देखिन्छ। तालिमका सबै औजार प्रदान गरेर भाषिक ज्ञानको आधार तय नगरिँदा आजसम्मको तालिम पद्धति वर्तमान विकेन्द्रीकृत परिवेश र समन्यायिक सन्दर्भमा पूर्ण देखिँदैन। शिक्षकले प्रयोग गरेका भाषा, शैली, लवज, भाषिक विन्यासजस्ता व्यावहारिक पक्षका कारण विद्यार्थी अल्मलिन्छन्। यसो भएमा विद्यार्थीमाथि भाषिक अन्याय गरिएको ठहर्छ। अतः हाम्रो समाज र परिवेश अनुरूप मनोवैज्ञानिक र व्यावहारिक कोणबाट भाषिक समभावको विकासलाई पनि पेसागत विकास र शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धिको कारकका रूपमा स्वीकार गरिनु अपरिहार्य छ।

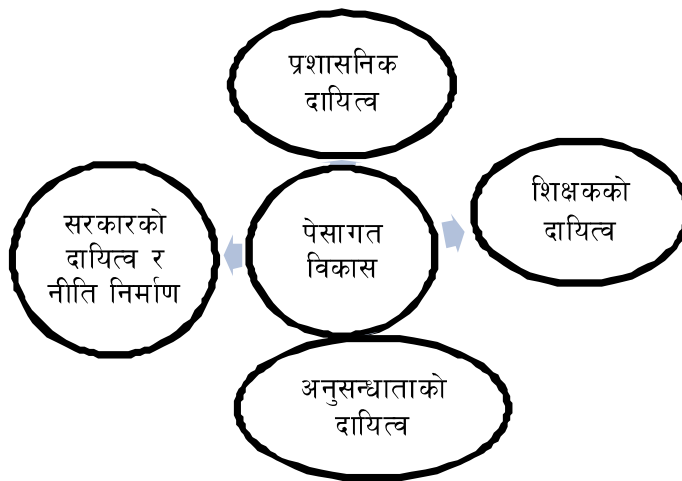
भाषा र शिक्षाको सम्बन्ध प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएको छ। स्नातक वा स्नातकोत्तर तहका अनिवार्य विषयको प्रश्नपत्रमा केवल अङ्ग्रेजी भाषाको मात्र प्रयोग गरिँदा सो भाषाइतरका विद्यार्थीमा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा असर पुऱ्याइरहेको हुन्छ। नेपालमा यो त नीतिगत त्रुटि नै हो। अङ्ग्रेजी भाषामा सोधिएको प्रश्न नबुझेका कारण विद्यार्थीले जानेको कुरा पनि लेख्न सक्दैन। वस्तुतः नेपालको शिक्षामा भाषिक क्षेत्रका समस्यालाई शैक्षणिक कोणबाट अध्ययन गरी प्रभावकारी शिक्षण गर्ने विधि, नीति तथा योजना निर्माण गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको देखिन्छ (पौडेल र भट्टराई, २०७७, पृ. १५५)। एउटा शिक्षकका कारण हजारौं विद्यार्थीले सफलता हासिल गर्ने वा नगर्ने भन्ने कुरा निर्धारण हुन्छ। एउटा शिक्षकले उत्पादन गर्ने विद्यार्थीरूपी बौद्धिक सम्पत्तिको गुणस्तरीयतामा भाषाले पनि प्रभाव पारेको हुन्छ। अतः मनोभाषाविज्ञान, समाजभाषाविज्ञान, विश्वव्यापीकरण, अत्याधुनिकता, बहुभाषिक कक्षा सञ्चालनजस्ता ज्ञानात्मक पक्षको बारेमा अद्यावधिक बन्न पेसागत विकासका कार्यक्रमभित्र बहुभाषिक परिवेशलाई पनि

समेटिनु अपरिहार्य देखिन्छ। भाषाले विद्यार्थी मनोविज्ञानसँग सम्बन्ध राख्ने हुँदा भाषाइतरका शिक्षकका लागि भाषिक न्यायको ज्ञान हुनुपर्छ।

निष्कर्ष

शिक्षकको पेसाप्रतिको रुचि तथा चाहनालाई आन्तरिक तथा बाह्य वातावरणले प्रभाव पारेको हुन्छ। नेपालमा तालिमलाई जे-जसरी सञ्चालन गरिए पनि त्यसको प्रबोधीकरण र नतिजा विश्लेषणको तहमा बढी त्रुटि देखिन्छ। नीतिहरू निकै राम्रा छन्। त्यसको प्रयोगको प्रभावकारिता, सान्दर्भिकता र उपलब्धि परीक्षणको क्षेत्रचाहिँ निकै फितलो देखिन्छ। पेसागत विकासले अर्थपूर्ण सिकाइलाई प्रोत्साहन गर्न यहाँको बहुभाषिक पृष्ठभूमि र सामाजिक वातावरण अनुरूप भाषिक न्यायलाई समेत एकसाथ गाँसेर हेरिनु आवश्यक छ। अर्कोतर्फ तालिमलाई सबै क्षेत्रमा सबैको पहुँच पुग्ने गरी सन्तुलित सञ्चालनको आवश्यकता रहन्छ। सबै शिक्षकलाई दिइने एउटै तालिमले सबैतिर उही र एकै रूपमा काम गर्छ भन्ने पनि हुँदैन। पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तकको विकास र उपलब्धता वा भौतिक सामग्रीको सुविधा र उपलब्धताले पनि शिक्षकको पेसागत विकासमा निकै ठूलो प्रभाव पारेको हुनाले प्रशासनिक र व्यक्तिगत तहका समस्यालाई नीति र व्यवहार दुवैतर्फबाट समाधान खोजिनुपर्छ।

वर्तमान सन्दर्भमा सङ्घीय संरचना अनुकूल सबै क्षेत्रमा, सबै शिक्षकलाई तालिम तथा प्रविधि प्रयोग गर्ने विधिको खाँचो छ। स्थानीय सरकारले उक्त जिम्मेवारीलाई वहन गर्न सक्नुपर्छ। विश्वव्यापीकरणसँगै गुणस्तरीय र प्रभावकारी शिक्षा तथा सिकाइको सन्दर्भलाई भने केन्द्रीय स्तरबाट पनि अनुगमन गरिनु आवश्यक देखिन्छ। वस्तुतः नीतिगत क्षेत्रको सुधार, संस्थागत/संरचनागत सुधार तथा कार्यान्वयन क्षेत्रमा सुधार गरेर मात्रै पेसागत विकासको सन्दर्भलाई प्रभावकारी तुल्याउन सकिन्छ। शिक्षक-शिक्षक, शिक्षक-निरीक्षक, शिक्षक-विद्यार्थी, अभिभावक सबैको अन्तरक्रिया गर्ने अनलाइन प्रविधिको विकास गर्दै शिक्षकलाई नियमित अध्ययन गर्ने बानीको विकास गर्ने वातावरणबाट आवश्यक पृष्ठपोषण दिने कार्यले सैद्धान्तिक नियमलाई सार्थक तुल्याउन सक्छ (राई, २०७४, पृ. ७५)। शैक्षणिक विकाससँग गाँसिएका यी विषयवस्तु विद्यालय, विद्यालय व्यवस्थापन समितिदेखि शिक्षा मन्त्रालयसम्म पुगेर जोडिएका छन्। यसका लागि शिक्षक र सरोकार सबै निकायको सक्रियता आवश्यक रहेको स्पष्ट हुन्छ। उल्लिखित सन्दर्भलाई सारका रूपमा यसरी समेट्न सकिन्छ :

यसर्थ प्रशासनिक शैक्षिक निकाय (शिक्षा विभाग, शिक्षा मन्त्रालय आदि) ले पेसागत विकासको प्रभावकारितामा नेतृत्व लिनुपर्छ । पेसागत विकास र शैक्षिक गुणस्तरलाई सामाजिक वातावरण र राजनैतिक प्रभावका दुई कारणले असर पारेको छ । स्थानीय सरकारले कतिपय सन्दर्भमा गरिरहेको राजनैतिक हस्तक्षेपलाई नीतिगत रूपमा बाँध्नु आवश्यक छ । अतः प्रशासनिक व्यवस्थापन र व्यक्तिगत जिम्मेवारीलाई वस्तुपरक समीक्षा गरेर गुणस्तरीय शिक्षाका लागि पेसागत विकासलाई युगानुकूल रचनात्मक, उत्पादनमुखी, सिर्जनात्मक र व्यावहारिक बनाउनु नै नेपालको वर्तमान आवश्यकता हो ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, प्रकृति (२०७४), यसरी थालियो शिक्षक तालिम, *शिक्षक शिक्षा*, भक्तपुर : शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- कडेल, पुष्कर (२०६७), कसरी बन्ने असल र प्रभावकारी शिक्षक, *नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा*, काठमाडौं : भाषा विकास केन्द्र ।
- तिमल्सेना, शिवप्रसाद (सन् २०२०), शिक्षकको पेसागत विकासको अवधारणा र यसका सम्बद्ध पक्ष, *इन्टरडिसिप्लिनरी रिसर्च इन एजुकेशन*, भोल्याम ५, पृ. १६८-१८६, DOI : <https://doi.org/10.3126/ire.v5i1&2.34747>.
- धमला, जीवनाथ (२०७२), नेपालको शैक्षिक प्रणाली : एक चर्चा, *साक्षरता विशेषाङ्क*, भक्तपुर : अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र ।
- थपलिया, तुलसीप्रसाद (२०७२), नेपालमा शिक्षकको पेसागत विकास मोडल : अनुभव र भावी कार्यदिशा, *शिक्षक शिक्षा*, भक्तपुर : शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- पौडेल, आनन्द (२०६७), *शिक्षाका अन्तर्सम्बन्धित मुद्दाहरू*, काठमाडौं : सोपान मासिक ।
- पौडेल, आनन्द (२०७४), *शिक्षकको पेसागत विकास*, भक्तपुर : शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- पौडेल, राजेन्द्रप्रसाद र रमेश भट्टराई (२०७७), *नेपालको भाषानीति र योजना आधार*, काठमाडौं : इन्टेलिक्च्युअलज बुक प्यालेस ।
- बम, सुरेन्द्र कुमार (सन् २०२०), भाषा शिक्षकको पेसागत उन्नयनमा व्यक्तिगत जिम्मेवारी, *सिद्धज्योति इन्टर डिप्लिनरी जर्नल (एसआईजे)*, अङ्क १, सिन्धुली : सिद्धज्योति शिक्षा क्याम्पस ।
- भण्डारी, पारसमणि र सालिकराम पौड्याल (२०६८), *सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- भण्डारी, नारायणप्रसाद (२०७२), *शिक्षकको पेसागत विकास तालिम र यसको भावी दिशा*, वर्ष १६, अङ्क १६, भक्तपुर : शिक्षा विभाग ।
- राई, डिकबहादुर (२०७४), *शिक्षकको पेसागत विकास सिद्धान्त र व्यवहार*, भक्तपुर : शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- लामिछाने (वस्ती), निर्मलादेवी (२०७४), *पेसागत विकासको सरल उपाय*, भक्तपुर : शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- शर्मा, चिरञ्जीवी र निर्मला शर्मा (२०६८), *शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय आधार*, काठमाडौं : एम.के. पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- शर्मा, गोपीनाथ (२०७२), *नेपालमा शिक्षाको इतिहास*, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं : मकालु गृह प्रशासन ।

- शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय (२०६२), *शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय अन्तर्गतको जनशक्ति विकासका निमित्त तालिम नीति २०६२*, काठमाडौं ।
- शिक्षा मन्त्रालय (२०७३), *विद्यालय क्षेत्र विकास योजना वि.सं. २०७३/०७४-२०७९/०८०*, काठमाडौं ।
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०६६), *शिक्षकको पेसागत विकास (टीपीडी) कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिका २०६६*, भक्तपुर ।
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०६९), *शिक्षा क्षेत्रका समसामयिक मुद्दाहरूमा उच्चस्तरीय सेमिनार कार्यपत्र सङ्ग्रह २०६९*, भक्तपुर ।
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०७०), *शिक्षकको पेसागत विकास तालिम (टीपीडी) आवश्यकता विश्लेषण प्रतिवेदन २०७०*, भक्तपुर ।
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०७२), *शिक्षक पेसागत विकासको प्रारूप २०७२*, भक्तपुर ।
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०७२), *शिक्षकको पेसागत विकास मोड्युलको संरचना, स्थिति प्रतिवेदन २०७१/२०७२*, भक्तपुर ।
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०७२), *शिक्षक सक्षमताको प्रारूप २०७२*, भक्तपुर ।
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०७३), *शिक्षकको पेसागत विकास तालिम तालिम पाठ्यक्रम २०७३*, भक्तपुर ।
- सुवेदी, कृष्णप्रसाद (सन् २०२०), *शिक्षकको पेसागत विकास प्रक्रियाका आधारहरू, एएमसी जर्नल*, अङ्क १, धादिङ : आदर्श बहुमुखी क्याम्पस ।

- Pflepsen, A., & Pallangyo, A. (2019). *Handbook on Language of Instruction Issues in Reading Programs : A Global Reading Network Resource*. Prepared by University Research Co., LLC. (URC) under the Reading within REACH initiative for USAID's Building Evidence and Supporting Innovation to Improve Primary Grade Assistance for the Office of Education (E3/ED). Chevy Chase, MD: URC. www.edu-links.org
- Strauss, A. M. (2017). *A dialogical approach for improving early literacy teaching in multilingual pre- primary contexts*. PhD Dissertation. University of Pretoria.
- Zijlstra, A. H. (2015). *Early grade learning: The role of teacher-child interaction and tutor-assisted intervention*. University of Amsterdam.

लेखक

रमेश भट्टराई आदर्श बहुमुखी क्याम्पस, गजुरी- १, धादिङमा नेपाली विषयमा एम.एड. तहमा उप-प्राध्यापक तथा नेपाली भाषा शिक्षा विभागको विभागीय प्रमुख हुनुहुन्छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुरबाट स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गर्नुभएका भट्टराई हाल त्रि.वि., कीर्तिपुरमा विद्यावारिधि शोधार्थी हुनुहुन्छ । 'नेपालको भाषानीति र योजना आधार' पुस्तकका सहलेखक उहाँले करिब एक दर्जन अनुसन्धानमूलक लेखहरू प्रकाशन गर्नुभएको छ । उहाँ भाषा, शिक्षा र साहित्यका क्षेत्रमा रुचि राख्नुहुन्छ ।